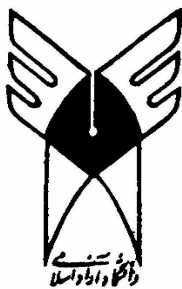

صلى الله عليه وسلم

دانشگاه آزاد اسلامی
واحد تهران مرکزی
دانشکده ادبیات و علوم انسانی، گروه تاریخ

پایان نامه برای دریافت درجه کارشناسی ارشد (M.A)

گرایش : تاریخ اسلام

عنوان :

بررسی تطبیقی سفرنامه‌های متفکران اسلامی با تاکید بر فرهنگها از ق ۸- ۴ «ه.ق»

استاد راهنما :

دکتر صادق آئینه‌وند

استاد مشاور :

دکتر نعمت اله احمدی نسب

پژوهشگر :

مرتضی علی بهمنی

تابستان ۱۳۹۰

تقدیر و تشکر

با سپاس از عنایت حق تعالی و به یمن همت استاد فرهیخته، دانشمند و چهره‌ی ماندگار ۱۳۸۵ «خورشیدی» جناب آقای دکتر صادق آئینه‌بند که با راهنمایی و علو فکر و اندیشه و کردار و رفتار نیک همواره دانشجویان و مرا مجذوب، مرهون و مدیون داشته است، قدردان و سپاسگزاریم.

و از استاد گرانمایه، اندیشمند و صاحب قلم و بیان «جناب آقای دکتر نعمت احمدی نسب» که در انجام مراحل مختلف پژوهش و تدوین پایان نامه با صرف وقت ذقیمت و تفکر اندیشه‌ی پویا مرا راهنمایی و مشاوره فرموده اند، کمال تشکر را دارم.

و از استاد ارجمند و پژوهشگر، هنرمند خلاق و اسوه‌ی اخلاق، «جناب آقای دکتر حمید رضا صفا کیش» که همواره با ارشاد و مطالب ارزنده بنده را مورد لطف و مساعدت نموده اند، نهایت تشکر و سپاس را دارم.

با توجه به شاگردیم در حریم دانش‌ها و فضیلت، مراتب قدر دانی و تشکر از ریاست محترم دانشکده ادبیات و علوم انسانی «جناب آقای دکتر اکوان»، مدیر محترم گروه تاریخ و باستان‌شناسی «آقای دکتر فیاض زاهد» و کلیه‌ی معلمان و استادان ارجمندم از اول دبستان تا دوره‌ی کارشناسی ارشد آقایان دکتر ناصری، دکتر غفاری، دکتر بابایی فرد، دکتر آرام، دکتر عودی و کارشناسان محترم دانشکده خانم فریدونی، خانم جباری، خانم امیری و خانم ابراهیمی که در اعتلای فرهنگ دانش‌اندوزی دانشجویان ایران اسلامی تلاش نموده اند سپاسگزارم.

همچنین از حسن رفتار و بذل محبت و لطف خانواده‌ام «سرکار خانم بهمنی، آقای میلاد و سینا بهمنی» که همواره مرا یاری نموده اند کمال تشکر را دارم. برادرانم «آقایان جلال و رضا بهمنی» اصغر فغانی و آقای حمیدرضا بهمنی و استاد و سرور ارجمندم جنابان آقایان، صادق شهریار و مهندس محمد حسین شهریار، حسین گهواره بند، حسین حیدری، شاپور نوری شهرپور، حسین اسحاقی، علی اوجاقتی، علی احمدی، جعفر بهمنی، احمد فتاحی، غفار امیری، رامین سیفوری، محمد علی قدیری، مهندس علیرضا زندیان، مهندس صبری و اکبر افتخاری و خانم‌ها، امینی، گل مرادی، اصلیلی و آذر بهمنی که یاران تحقیق و پژوهش بنده بوده اند و با «هم‌اندیشی، تلفنی، حضوری، منابع، مآخذ، کتاب‌شناسی در انجام تحقیق همکاری فرموده اند به حکم ادب و رسم ماندگاری سپاس و قدر دانی از تلاش زحمات آنان به عمل می‌آید.

و در پایان از حسن نظر آقای مسعود آشوری که با صبر و شکیبایی در فهرست‌بندی و ویرایش پایان نامه نهایت تلاش صادقانه را داشته اند کمال تشکر را دارم.

با احترام

بهمنی

بسمه تعالی

تعهد نامه اصالت پایان نامه کارشناسی ارشد

اینجانب مرتضی علی بهمنی آموخته مقطع کارشناسی ارشد ناپیوسته به شماره دانشجویی ۸۷۰۸۵۰۳۵۳۰۰ در رشته تاریخ - اسلام که در تاریخ ۱۳۹۰/۴/۲۷ از پایان نامه خود تحت عنوان: بررسی تطبیقی سفرنامه های متفکران اسلامی با تأکید بر فرهنگها از قرن ۸-۴ ه. ق با کسب نمره ۱۸ و درجه عالی دفاع نموده ام بدین وسیله متعهد می شوم:

۱. این پایان نامه حاصل تحقیق و پژوهش انجام شده توسط اینجانب بوده و در مواردی که از دستاوردهای علمی و پژوهشی دیگران (اعم از پایان نامه، کتاب، مقاله و ...) استفاده نموده ام، مطابق ضوابط و رویه های موجود، نام منبع مورد استفاده و سایر مشخصات آن را در فهرست ذکر و درج کرده ام.
۲. این پایان نامه قبلاً برای دریافت هیچ مدرک تحصیلی (هم سطح، پایین تر یا بالاتر) در سایر دانشگاهها و مؤسسات آموزش عالی ارائه نشده است.
۳. چنانچه بعد از فراغت از تحصیل، قصد استفاده و هر گونه بهره برداری اعم از چاپ کتاب، ثبت اختراع و ... از این پایان نامه داشته باشم، از حوزه معاونت پژوهشی واحد مجوزهای مربوطه را اخذ نمایم.
۴. چنانچه در هر مقطع زمانی خلاف موارد فوق ثابت شود، عواقب ناشی از آن را بپذیرم و واحد دانشگاهی مجاز است با اینجانب مطابق ضوابط و مقررات رفتار نموده و در صورت ابطال مدرک تحصیلی ام هیچ گونه ادعایی نخواهم داشت.

نام و نام خانوادگی: مرتضی علی بهمنی

تاریخ و امضاء:

۱۳۹۰، ۴، ۲۷

بسمه تعالی

در تاریخ ۱۳۹۰/۴/۲۷

دانشجوی کارشناسی ارشد آقای مرتضی علی بهمنی از پایان نامه خود

دفاع نموده و با نمره ۱۸ بحروف **مجدد** و با درجه عالی
مورد تصویب قرار گرفت.

امضاء استاد راهنما

فهرست مطالب

صفحه

عنوان

فصل اول : کلیات

۲	۱-۱- مقدمه	
۶	۲-۱- طرح مسئله	
۷	۳-۱- پیشینه تحقیق	
۷	۴-۱- ضرورت تحقیق	
۸	۵-۱- هدف و اهمیت تحقیق	
۸	۶-۱- فرضیات تحقیق	
۹	۷-۱- موانع تحقیق	

فصل دوم

بخش اول : ویژگی های سفر ها

۱۱	معانی و اثره سفر	
۱۱	مفهوم سفر	
۱۳	الگوهای سیر و سفر از آیات قرآن کریم	
۱۳	آداب سفر از دیدگاه اسلام	
۱۴	سخنانی از حضرت محمد (ص) و حضرت علی (ع) در آداب سفر	
۱۶	اخلاق سفر	
۱۶	بهداشت در سفر	
۱۷	مناجات سفر	
۱۸	عکس فصول سال	

فصل دوم :

بخش دوم : سفر نامه ها

۱۹	برخی نکاتی درباره ی سفر نامه ها	
۲۰	مفاهیم سفرنامه ها	
۲۱	گروه نگارش سفرنامه ها	
۲۲	دلایل سفرنامه نویسی	
۲۳	کاربرد سفرنامه نویسی در تاریخ نویسی	
۲۳	کاربران سفرنامه در تاریخ نویسی	
۲۴	حوزه جغرافیا در سیر و سفر	
۲۴	حوزه های جغرافیایی سفر نامه نویسان	
۲۶	جغرافیا نویسان اسلامی	
۲۹	مشهورترین جغرافیانویسان اسلامی سیاح و سفرنامه نویس :	
۳۰	پیدایش سفرنامه نویسی در اسلام و ایران	
۳۱	پیدایش سفرنامه نویسی در ایران	
۳۳	سفرنامه نویسان ایرانی	
۳۴	سفرنامه نویسی در تاریخ معاصر ایران	
۳۴	بنیانگذاران سفرنامه نویسی در اسلام و ایران	
۳۵	سفرنامه نویسی در تاریخ ملل مختلف	

۳۶	دلایل پیدایش سفرنامه نویسی
۳۸	مشهورترین سفرنامه نویسان اسلام در ایران
۳۸	سهم جغرافی دانان ، تاریخ نگاران ، عالمان دین در سفرنامه نویسی
۴۱	تقسیم مشهورترین جهانگردان و سفرنامه نویسان از قرن ۵ « ه . ق »
۴۲	فصل سوم: انواع طبقه بندی سفرنامه ها
۴۳	بخش اول : سفرنامه ها
۴۳	انواع طبقه بندی سفرنامه ها
۴۴	ب: طبقه بندی بر اساس دوره های تاریخی
۴۵	انواع سفرنامه ها بر اساس انگیزه و حکم شرعی
۴۵	سفرنامه های مذهبی
۴۶	سفر حرام و معصیت
۴۷	زیارت مکان های مقدس
۴۸	سفر های جهادی (نظامی)
۴۸	سفر های هجرتی
۴۸	سفرنامه علمی
۵۰	سفر های اکتشافی و سیاسی
۵۱	انواع سفرهای اکتشافی
۵۱	سفرهای تبلیغی
۵۲	سفر تفریحی
۵۲	سفر های سیاحتی (گردشگری)
۵۳	سفر های حرام و مکروه
۵۴	سفرهای اضطراری
۵۴	سفر انفسی و عرفانی
۵۵	سفر های زمینی و دریایی در قرآن
۵۶	سفر های هوایی در قرآن
۵۶	سفرهای کاروانی
۵۷	سفرهای آخرتی
	فصل سوم
	بخش دوم: نگاهی بر مشهورترین سفرنامه نویسان اسلامی در سده ی چهارم تا هشتم «ه. ق»
۵۸	الف: سفرنامه ابن فضلان
۵۹	دوران ابن فضلان
۶۱	زندگینامه ابن فضلان
۶۱	در مورد نام جد ابن فضلان
۶۲	واژه فضلان
۶۲	محل تولد رشد و شغل
۶۳	بررسی سفرنامه ابن فضلان بر اساس محتوای جغرافیایی و تاریخی
۶۴	سبک نگارش
۶۵	بررسی سفرنامه ابن فضلان بر اساس ، محتوای سیاسی ، اجتماعی و فرهنگی
۶۵	موضوع سفر
۶۶	مأموریت سیاسی و سفارتی هیأت اعزامی
۶۷	انگیزه های سفر

۶۸	بررسی سفرنامه ابن فضلان بر اساس اعتقادات دینی
۶۸	اهمیت سفر
۶۹	مدت و مسیر سفر
۷۰	ب: سفرنامه نویسنده مشهور شرق جهان اسلام و ایران در قرن پنجم « ه . ق » ناصر خسرو قبادیانی
۷۱	اهمیت محتوای اجتماعی ، سیاسی ، جغرافیایی و فرهنگی
۷۱	نام القاب ، حسب و نسب ناصر خسرو
۷۲	محتوای سفرنامه بر اساس اعتقادات مذهبی
۷۲	چرا لقب حجت برای ناصر خسرو
۷۳	انگیزه سفر بر اساس محتوای اجتماعی و فرهنگی سفرنامه ناصر خسرو
۷۴	روش و محتوای سبک سفر نامه بر اساس دوره های تاریخی و پیدایش تمدن اسلامی
۷۵	محتوای موضوعی و ارزشهای ادبی و اجتماعی سفر نامه
۷۵	محتوای فرهنگی در آثار نوشتاری ناصر خسرو
۷۷	محتوای سفر نامه بر اساس مراحل زندگانی ناصر خسرو
۷۹	اهمیت و طبقه بندی بر اساس ویژگی های سرزمین هایی که سفرنامه در باره ی آن مناطق نوشته شده است:
۷۹	مبدأ و مقصد گشت و گذار سفر هفت ساله ناصر خسرو
۸۰	دستاورد هفت ساله ی سفر نامه
۸۰	روش و ساختار محتوای گزارش نویسی ناصر خسرو از ویژگی های سرزمین هایی که سفرنامه درباره ی آن مناطق نوشته شده است
۸۰	در بیان مسائل اعتقادی
۸۲	بیان قسمتی از متن سفر نامه با موضوعات مختلف
۸۲	مسجد کلیسایی
۸۳	مردم طرابلس ، ولایت دیلم ، بازار وان و وسطان ، گزارش های جغرافیایی : آب و هوا ، وضع طبیعی وادی ، نجوم ، در مورد شهر تنیس، وضع منابع طبیعی ولایت مصامده
۸۳	وصف رود نیل
۸۵	وصف اهل بازار مصر
۸۵	وصف و طبخ سلطان
۸۶	وصف باب الصفا ، شهر مهروبان
۸۷	حکمرانی امیر گیلکی
۸۹	وصف جغرافیایی ، طبیعی ، اجتماعی و سیاسی طبرستان
۹۰	وصف دیرنیک
۹۰	توصیف اصفهان
۹۱	اقتصادی و امنیتی
۹۲	گزارش رفاه اجتماعی و تفریحی
۹۲	گزارش کشاورزی و آبیاری
۹۳	گزارش اقتصادی (کاغذ سازی) ، انتظامی ، بازرگانی ، بیمه بهداشتی
۹۴	گزارش جغرافیایی و اعتقادی (کبریت و نشادر)
۹۴	وصف جغرافیایی و مرفولوژی فلج و نحوه سفر در آن
۹۴	گزارش سفر ، سیاسی ، اجتماعی و اعتقادی از شهر لحسا
۹۶	ویژگی های گزارش سفر ، منصفانه ، ناصر خسرو از بصره
۹۷	برخورد بی تعصب در باورها و اعتقادات فرهنگی و اجتماعی

۹۷	..... طلسم کژدم ، باغ فرعون ، باورهای مردم
۹۹	..... برخی از توفیقات الهی در مراحل مختلف زندگی ناصر خسرو
۱۰۱	..... خیر خواهی برای بندگان خدا در اندیشه ناصر خسرو
۱۰۲	..... قسمتی از وصف مرفولوژی و اجتماعی شهر قاهره مصر
۱۰۲	..... کاربرد انواع فعل در متن سفر نامه ناصر خسرو
۱۰۴	..... محتوای فرهنگی ادبی سفرنامه ناصر خسرو
۱۱۲	..... قسمتی از محتوای موضوعات جغرافیایی ، اجتماعی ، فرهنگی مذهبی در سفرنامه
۱۱۳	..... گزارش محتوایی از دوره های تاریخی و پیدایش تمدن اسلامی
۱۱۳	..... برخی از منابع متن سفرنامه ناصر خسرو بر اساس مشاهداتش
۱۱۵	..... ساختار دستوری زبان فارسی « ادبی » متن سفرنامه ناصر خسرو
۱۱۷	..... محتوای اقتصادی برخی از انواع نرخ کالا ها و اجناس مورد مشاهدات
۱۱۸	..... مراتب و درجات اسماعیلیه
۱۱۹	..... آثار ناصر خسرو در اندیشه ی برخی از دانشمندان و تحلیل گران ادروارد برون ، دکتر محمد علی اسلامی ندوشن ، مهدی محقق ، غلام حسین زرین کوب ، جعفر شهیدی ، حسین یوسفی ، نادر وزین پور
۱۳۹	..... ج: سفر نامه نویس مشهور غرب جهان اسلام در قرن هشتم « ه . ق » ابن بطوطه
۱۴۰	..... محتوای جغرافیایی ، اجتماعی ، فرهنگی (سفر نامه ، اهمیت سفرنامه و آغاز سفرنامه ابن بطوطه)
۱۴۴	..... محتوای سفر بر اساس دوره های تاریخی و پیدایش تمدن اسلامی
۱۴۵	..... شرح پروفیسور عبدالهادی تازی
۱۴۵	..... روش تحقیق ابن بطوطه
۱۴۶	..... بیان ویژگی های سفر نامه ابن بطوطه
۱۴۷	..... روش تحقیق و مطالعه ابن بطوطه
۱۴۸	..... آداب و سنن
۱۴۹	..... دیدگاه ابن بطوطه درباره ی جوامع ، از بعد اجتماعی ، فرهنگی و مذهبی
۱۵۰	..... مراسم تشییع جنازه ، عزاداری در قاهره ، عزاداری مردم در شوشتر
۱۵۱	..... آداب پوشاک
۱۵۲	..... بازرگانی مدینه مردمی ، ازدواج و آداب و سنن مربوط به آن
۱۵۴	..... مراسم مسافرت در آب و هوای خشک
۱۵۴	..... نگاهی بر محتوای سفرنامه ابن بطوطه از بعد باورهای مذهبی
۱۵۵	..... مذهب از دیدگاه ابن بطوطه
۱۵۶	..... مذهب و تشخیص اجتماعی
۱۵۷	..... مذهب و مسائل سیاسی
۱۵۸	..... شیعه و شیعیان در نظر ابن بطوطه
۱۵۹	..... محتوای جغرافیایی اجتماعی ، فرهنگی و شهر نشینی سفرنامه ابن بطوطه
۱۶۰	..... محتوای اقتصادی سفر نامه ابن بطوطه
۱۶۱	..... برخی از ویژگی های فرهنگی اقوام و قبایل از دیدگاه ابن بطوطه
۱۶۲	..... نگاهی گذرا بر سیر سفر ابن بطوطه
	فصل چهارم
	بخش اول : نقد و بررسی تطبیقی « مقایسه ای » سفرنامه های ابن فضلان ، ناصر خسرو و ابن بطوطه
۱۶۴	..... نقد و بررسی تطبیقی
۱۶۵	..... خلاصه تحقیق
۱۶۵	..... سرانجام گشت و گذار ابن فضلان ، ناصر خسرو و ابن بطوطه

۱۶۸	سفر نامه ابن فضلان (ویژگی های اساسی و برخی از مطالب سفرنامه ابن فضلان)
۱۶۸	برخی از ویژگی های سفرنامه ابن فضلان
۱۶۹	تأثیر مراسم تشریفات از سفرا ، بر اندیشه ی ابن فضلان در دربار خلیفه عباسی
۱۷۰	ابن فضلان همراهان اعزامی به مسکو
۱۷۳	توصیف گشت و گذار ابن فضلان
۱۷۴	ویژگیهای فردی ابن فضلان
۱۷۶	چگونگی سبک نگارش سفرنامه ابن فضلان
۱۷۷	اهمیت سفر ابن فضلان
۱۸۱	جدول، شهر ها ، کاروان سرا و قبایلی که بر اساس نوشته ی سفرنامه ابن فضلان و همراهان در آنها گشت و گذار پرداخته اند
۱۸۵	مسیر های گشت و گذار ناصر خسرو بر اساس نقشه برجسته جغرافیایی امروزه
۱۸۶	سفر نامه ناصر خسرو
۱۸۸	ویژگی های سفر نامه ناصر خسرو
۱۸۹	سیری کوتاه بر شخصیت ناصر خسرو از آزادگان فرزانه ور و روشنگر ایرانی
۱۹۰	نگاهی بر چاپ و نشر سفرنامه ناصر خسرو
۱۹۲	تحلیلی بر سفر نامه ناصر خسرو
۱۹۵	جدول: نگاه ی به سفر (۲۲ روز ۷ ماه ۶ سال) ناصر خسرو مشهور به سفر ۷ ساله
۱۹۸	سفر نامه ابن بطوطه
۱۹۹	سرانجام گشت و گذار ابن بطوطه
۲۰۱	دوران زندگی ابن بطوطه
۲۰۳	تحلیلی بر سفرنامه ابن بطوطه
۲۰۵	ابن بطوطه و زنان
۲۰۵	ابن بطوط و ایرانیان
۲۰۶	ابن بطوطه در نگاه اندیشمندان

فصل چهارم

بخش دوم: اشتراکات و افتراق سفرنامه های ابن فضلان و ناصر خسرو و ابن بطوطه

۲۰۷	اشتراکات سفرنامه های ابن فضلان ، ناصر خسرو و ابن بطوطه
۲۰۷	افتراق سفرنامه ی ابن فضلان ، ناصر خسرو و ابن بطوطه
۲۱۰	برداشت و نتیجه گیری در بررسی تطبیقی سفرنامه ها مشهور از قرن چهارم تا هشتم « ه . ق » با تأکید بر فرهنگها
۲۱۱	پیشنهادها
۲۱۳	فهرست منابع و مأخذ
۲۱۷	منابع پیوست ها و ضمائم
۲۱۹	فهرست عکس ها و نقشه ها در یک نگاه
	فهرست عکس ها نقشه ها :
۲۲۰	- عکسی از حمل و نقل سفر و کاروان سرا در روزگاران گذشته
۲۲۱	- عکس هایی از متن عربی موجود در موزه ی آستان قدس رضوی « ابن فضلان»
۲۲۲	- نقشه مسیر سیر و سفر ابن فضلان از بغداد تا مسکو ۱
۲۲۳	- نقشه مسیر سیر و سفر ابن فضلان از بغداد تا مسکو ۲
۲۲۴	- نقشه مسیر سیر و سفر ابن فضلان از بغداد تا مسکو در سده سوم و چهارم (ه . ق)
۲۲۵	- نقشه مسیر سیر و سفر ناصر خسرو در سفر در رفت و برگشت به بلخ

- مسير سفرنامه ناصر خسرو در يك نگاه ۲۲۶
- عكس هايي از ناصر خسرو كه منسوب به ايشان است ۱ ..... ۲۲۷
- عكس هايي از ناصر خسرو كه منسوب به ايشان است ۲ ..... ۲۲۸
- آغاز سفر ناصر خسرو از شهر بلخ بعد از هزار سال (عكس هوايي) ۲۲۹
- عكس هايي از مناطقي كه ناصر خسرو به آن اشاره نموده است بازار اصفهان و بخشي از مسجد جامع اصفهان ۲۳۰
- عكس هايي از مناطقي كه ناصر خسرو به آن اشاره نموده است شهر مدينه طيبه و منظره اي از مسجد الحرام ۲۳۱
- عكس هايي از مناطقي كه ناصر خسرو به آن اشاره نموده است دشت عرفات در ايام حج و خيمه حج گذاران و خانه كعبه ۲۳۲
- عكس هايي از مناطقي كه ناصر خسرو به آن اشاره نموده است منظره عمومي مكه و مسجد الحرام و خانه كعبه و دورنماي مكه و خانه كعبه و مقام ابراهيم ۲۳۳
- عكس هايي از مناطقي كه ناصر خسرو به آن اشاره نموده است منظره عمومي مكه و مسجد الحرام ۲۳۴
- عكس هايي از مناطقي كه ناصر خسرو به آن اشاره نموده است گورخانه يوسف پيامبر ۲۳۵
- عكس هايي از مناطقي كه ناصر خسرو به آن اشاره نموده است از نماهاي داخل جامع بيت المقدس و مساجد آن و گورخانه ساره زوجه ابراهيم خليل الرحمان ۲۳۶
- عكس هايي از مناطقي كه ناصر خسرو به آن اشاره نموده است گورخانه يعقوب پيغمبر سنگ حجر الاسود ۲۳۷
- عكس هايي از مناطقي كه ناصر خسرو به آن اشاره نموده است گورخانه اسحاق پيامبر و زن اورفقه ۲۳۸
- عكس هايي از مناطقي كه ناصر خسرو به آن اشاره نموده است مقبره ابراهيم خليل الرحمان و نماي جامع بيت المقدس و سكو ۲۳۹
- عكس هايي از مناطقي كه ناصر خسرو به آن اشاره نموده است قبه صخره ۲۴۰
- عكس هايي از مناطقي كه ناصر خسرو به آن اشاره نموده است بخشي از جامع بيت المقدس و پلكان ها و داخل مقصور و قسمتي از ستون ها و طاق آن ۲۴۱
- عكس هايي از مناطقي كه ناصر خسرو به آن اشاره نموده است اشتران و قبه صخره ۲۴۲
- عكس هايي از مناطقي كه ناصر خسرو به آن اشاره نموده است قسمتي از ديوار ندبه در بيت المقدس و مهد عيسي ۲۴۳
- عكس هايي از مناطقي كه ناصر خسرو به آن اشاره نموده است ديوار ندبه در بيت المقدس ۲۴۴
- عكس هايي از مناطقي كه ناصر خسرو به آن اشاره نموده است نمونه اي باروهاي شهر و بيت المقدس ۲۴۵
- عكس هايي از مناطقي كه ناصر خسرو به آن اشاره نموده است منظره ي عمومي تبريز در دوران صفويه و نمونه اي بازار و كنگره ها و درگاه شهرها ۲۴۶
- عكس هايي از مناطقي كه ناصر خسرو به آن اشاره نموده است مقبره با يزيد بسطامي و كنار شهر شميران ۲۴۷
- عكس هايي از مناطقي كه ناصر خسرو به آن اشاره نموده است دورنمايي از مسجد قزوين ، پل منجيل و شهر طبريه ۲۴۸
- عكس هايي از مناطقي كه ناصر خسرو به آن اشاره نموده است ميانه ري و آمل كوه دماوند شهر شميران

- ۲..... ۲۴۹
- عکس هایی از مناطقی که ناصر خسرو به آن اشاره نموده است تاری خانه دامغان و آرامگاه ناصر خسرو در یمگان بدخشان ۱..... ۲۵۰
  - عکس هایی از مناطقی که ناصر خسرو به آن اشاره نموده است بنای مشهور به هارونیه نزدیک طوس و دور نمای شهر بسطام و مقبره ی با یزید بسطامی ۲۵۱
  - عکس هایی از مناطقی که ناصر خسرو به آن اشاره نموده است دورنمای مقبره ی ناصر خسرو در یمگان بدخشان ۲..... ۲۵۲
  - عکس هایی از مناطقی که ناصر خسرو به آن اشاره نموده است دورنمای مقبره ی ناصر خسرو در یمگان بدخشان ۳..... ۲۵۳
  - نقشه مسیر سیر و سفر ابن بطوطه در رفت و برگشت به «فاس» در کشور مراکش..... ۲۵۴
  - عکس آقای دکتر محمد علی موحد ، مترجم ایرانی سفر نامه ابن بطوطه «چاپ ۱۳۴۸» «خورشیدی» ۲۵۵
  - عکس های منسوب به ابن بطوطه و مترجم محمد علی موحد ۲۵۶
  - عکس های منسوب به ابن بطوطه ۱..... ۲۵۷
  - عکس های منسوب به ابن بطوطه ۲..... ۲۵۸

چکیده لاتین

چکیده

پس از گذشت یک سده از ظهور اسلام و گسترش قلمرو کشور های فتح شده، با پایه گذاری فرهنگ و تمدن اسلامی در آن نواحی، از قرن دوم «ه ق» جغرافیایانویسان، تاریخ نگاران و... جهانگردان برای آگاهی از اوضاع فرهنگی، تاریخی جغرافیایی و... به سیروسفر پرداختند. ابن فضلان در آغاز قرن چهارم سال ۳۰۹ (یک هزار یکصد و بیست و سه سال پیش) سفریازده ماهه را به سر پرستی هیئتی از طرف خلیفه المقتدر با الله از بغداد برای تبلیغ دین مبین اسلام به کشورهای «روس»، «اسلاو» و «بلغار» مسافرت نمود ضمن تبلیغ، دیده ها و شنیده های خود را به رشته تحریر در آورده است. ناصر خسرو در نیمه اول قرن پنجم «ه ق» سال ۴۳۷ ه ق (یک هزار و پنج سال پیش) سفر هفت ساله را (۶ سال ۷ ماه ۲۲ روز) از مرو آغاز و باگشت و گذار از ایران، به ترکیه، سوریه، فلسطین، لبنان، مصر، سودان و چهار سفر زیارتی «حج» و سه سال سکونت در مصر به فرقه شیعی اسماعیلیه گرویده و با عنوان حجت جزیره خراسان بازگشت و به تبلیغ آن پرداخت و سلجوقیان او را با تهمت ملحد، رافضی و... به وی تاختند. به نیشابور و مازندران روی آورد و سرانجام در یمگان بدخشان جاوید شد. ابن بطوطه، در نیمه اول قرن هشتم «ه ق» در سال ۷۲۵ «ه ق» (هفتصد و هفت سال پیش) از شهر فاس مراکش به قصد سفر حج آغاز و پس از ۲۹/۵ سال با جهانگردی در کشورهای قاره های آفریقا، آسیا، اروپا، به وطن خویش بازگشت، سفرنامه او به رحله ی ابن بطوطه مشهور است. متن کتاب که از زبان او نقل شده، جزئی املاء متن را نوشته که آداب رسوم کشورهای اسلامی و غیر اسلامی و یورش مغولان و تیموریان به ایران را نشان می دهد. در بررسی تطبیقی سفرنامه های مزبور را می توان در حد مردم نگاری دانست که نکات اشتراک و افتراق آن قابل ارزیابی و تحلیل است.

واژگان کلیدی: سفر، سفرنامه، ابن فضلان، ناصر خسرو و ابن بطوطه .

فصل اول

کلیات

۱-۱ مقدمه

ارتباط انسانها، سنگ بنای جامعه انسانی است و بدون آن هرگز فرهنگ به عنوان خصیصه جامعه انسانی پدید نمی آید، زیرا لازمه زندگی اجتماعی، از آغاز آفرینش تا به امروز، ایجاد ارتباط برای انسان ها از راههای گوناگون بوده که سیروسفر بهترین عامل ارتباط در زمینه فرهنگی، اجتماعی، سیاسی و... است. که با آشنایی با آیات قرآن نهج البلاغه درباره جایگاه سفر، آداب سفر، انگیزه و اهداف انواع سفر در زمینه های مختلف فردی اجتماعی، فرهنگی، سیاسی، اقتصادی باعث می شود که کمالات روحی و خصلت های انسان ها بارور و واقعیتها آشکار شود و حجاب های ظاهری و باطنی به کنار رود. براین اساس مسلمانان پس از یک قرن از ظهور اسلام، بعد از بنیان نهادن فرهنگ و تمدن اسلامی، از سده دوم «ه ق» نیروهای علم و ادب از حوزه های جغرافیا نویسان، تاریخ نگاران سیاحان، علمای دین، فقها و... دیده می شوند که این شخصیت ها سفرنامه های گوناگون نوشته اند. این سفرنامه ها شامل مباحث فرهنگی، اجتماعی، اعتقادی، ادبیات و... هستند که با طبقه بندی های محتوای سفرنامه ها می توان شناختی، هر چند اجمالی از طبقه بندی براساس محتوای جغرافیایی، سیاسی، اجتماعی، فرهنگی، دوره های تاریخی، سرزمین هایی که سفرنامه درباره آن مناطق نوشته شده در مورد کشورهای مسلمان و غیر مسلمان و همچنین طبقه بندی براساس اعتقاد و مذهب سفرنامه نویسی دینی و غیر دینی داشته باشیم. برای شناخت میزان اشتراکات و افتراق سفرنامه های مسلمانان و چگونگی گردآوری اطلاعات آنان به نقد و بررسی تطبیقی مهمترین و مشهورترین سفرنامه های اسلامی از قرن چهارم تا هشتم «ه ق» اشاره می شود.

ابن فضلان:

در قرن ۳ و ۴ «ه ق» می زیسته از بغداد تا مسکو به سر پرستی هیئتی به کشورهای روس، اسلاو، بلغار مامور شدند، این هیئت به درخواست برخی از حکام کشورها برای ایجاد ارتباطات اسلامی سیاسی فرهنگی به آن نواحی فرستاده شدند، او با بصیرت آگاهی به مطالعه جوامع پرداخت و سفرنامه یازده ماهه را در قالب داستان نوشته و اندکی به ویژگی های جغرافیایی آن سرزمین نیز اشاره نموده است. ابن فضلان به انواع هنجارهایی چون نحوه لباس پوشیدن، آداب و رسوم، دین داری اعمال مناسک حج، رسم زناشویی، میزان و نوع مهریه و شیوه ی معماری، خوراک، قوانین، مجازات ها تشریفات میهمانداری، مراسم کفن و

دفن، اعمال و مناسک دینی (بت پرستی و شیء پرستی) روابط اجتماعی زن مرد، خرافات رایج، مسائل اقتصادی نوع سکونت (چادرنشینی، روستانشینی و شهرنشینی) اشاره دارد.

ناصر خسرو:

« از قرن پنجم (ه.ق) به این سو، باید جهانگردان مسلمان را به دو دسته ی شرقی و غربی تقسیم کرد» منبع از (دکتر آئینه وند، صادق، علم تاریخ در گستره ی تمدن اسلامی، ص ۲۵۹) که مشهورترین جهانگرد و سفرنامه نویس شرق جهان اسلام و ایران ناصر خسرو قبادیانی است، که ایشان در نیمه اول قرن پنجم «ه.ق» در آغاز جوانی دانش های زمان خود (الهیات، تفسیر قرآن، روان شناسی، حساب، هندسه طب، موسیقی، نجوم) فرا گرفته بود، از روستای قبادیان مرو بلخ (سفر ۶ سال، ۷ ماه ۲۲ روز) را از ایران دیروز بخشی از افغانستان امروز سفر را به همراه برادرش ابوسعید و غلام هندو آغاز و با گشت و گذار در شهر ها و روستاهای ... مسیر حرکت از ایران، به ترکیه، سوریه، لبنان، فلسطین، مصر، سودان و با چهار سفر زیارتی حج، به وطن از سفر در سن حدود ۵۰ سالگی (بلخ در افغانستان امروز) باز گشت، او در مصر اسماعیلی مذهب شد و با عنوان حجت جزیره خراسان بازگشت و برای اثبات حقانیت فاطمی به تبلیغ پرداخت و با حمله سلجوقیان ایشان به نیشابور و مازندران پناهنده شد و سرانجام در سن ۶۰ یا ۶۳ به بلخ رفت و باقی عمر خود را در آنجا گذراند تا این که در سال ۴۸۱ «ه.ق» در سن ۸۷ سالگی در یمگان بدخشان جاوید شد. از ویژگی های سفرنامه ناصر خسرو در نگارش راستگویی و دور از غرض ورزی بوده

هر آن چه را در مورد مردم و جوامع مورد بررسی صحیح تشخیص می داد، می نوشت: «و این سر گذشت، آنچه دیده بودم بر راستی شرح دادم. و بعضی که به روایت ها شنیدم، اگر در آنجا خلافی باشد، خوانندگان از این ضعیف ندانند، و مؤاخذت و نکوهش نکنند و اگر ایزد، سبحانه و تعالی توفیق دهد.» (سفر نامه ناصر خسرو، به کوشش وزین پور، ص، ۱۳۵). ناصر خسرو در بررسی عقاید مردم، همچون یک محقق برخورد می کرد و اگر باور مردمی از نظر او غیر منطقی بود عبارت «والله تعال اعلم» به کار می برد. ناصر خسرو کلی ترین و دقیق ترین توصیف ها را از وضعیت مناطق شهرها نظیر مسائل اقتصادی، حقوقی، آداب هنجار های اجتماعی، بازار شهرها، تولیدات صنعتی، واردات صادرات و... بحث به میان می آورد.

ابن بطوطه:

در تداوم گزارش نویسی مسلمانان در سده ی هشتم «ه.ق» می توان به جهانگرد و سفرنامه نویس مشهور ساکن در غرب جهان اسلام (یا حوض غربی مدیترانه) اشاره کرد، (از منبع قبل، ص، ۲۵۹). که ایشان در نیمه اول سده هشتم «ه.ق» از فاس مراکش به قصد زیارت حج، سفر خود را آغاز و بعد ۵ / ۲۹ سال از سفرش به دیار خود باز گشت درباره ی چگونگی

سفر خود می گوید: «تصمیم داشتم که هرگز از یک راه، دوبار نروم» (منبع از موحد ، محمد علی ، سفرنامه بن بطوطه ، ص ۱۸).

ابن بطوطه مسائل اجتماعی، فرهنگی و...جوامع مورد مطالعه اش را تقسیم بندی موضوعی نکرده، بلکه تمام تلاش او صرف توصیف دقیق مشاهداتش شده است. سفرنامه های مزبور در شکل گیری مردم نگاری و مردم شناسی نقش عمده ایفا کرده اند. هدف از نقد و بررسی تطبیقی، برتری سفرنامه نویسان نسبت به یک دیگر به قضاوت نمی پردازد، بلکه هدف شناخت و آگاهی از اشتراکات و تفاوت های آنان است.

بسیار سفر باید، تا پخته شود خامی صوفی نشود صافی، تا در نکشد جامی

«سعدی»

در خاتمه، ضمن سپاس و قدر دانی بسیار از راهنمای های ارزنده ی استاد فرهیخته آقای دکتر صادق آئینه وند و استاد گرامی و اندیشمند آقای دکتر نعمت احمدی نسب و استاد ارجمند و پژوهشگر آقای دکتر حمیدرضا صافاکیش و مدیر محترم گروه تاریخ آقای دکتر فیاض زاهد، امید است این تحقیق بادیده اغماض مورد قبول واقع گردد و بتواند روزنه دیگری از ابعاد وجودی شخصیت های والای «ابن فضلان» «ناصر خسرو» «ابن بطوطه» به روی مشتاقان و علاقه مندان برای مطالعه سفرنامه ها بگشاید .

باکمال تشکر (بهمنی)

۱-۲ طرح مساله

با عنایت به اهمیت و ارزشمندی آثار نویسندگان، مورخان و دانشمندان هر ملتی که بخشی از گنجینه های ملی آن کشور را نشان می دهد. از جمله آثار ماندگار و سفرنامه نویسان اسلامی پس از تحکیم بنیان های فرهنگ و تمدن اسلامی از سده ی دوم «ه.ق» که سر آغاز رونق سفرنامه نویسی مسلمانان است که بسیاری از جغرافی نویسان، تاریخ نگاران، علما فقها و... راویان حدیث با سفر به گوشه و کنار جهان از زوایای مختلف مشاهدات و دیدارهایشان را که شامل مباحث اجتماعی، فرهنگی، اعتقادی، ادبیات، مرفولوژی شهرها و... بوده، گزارشهایی تهیه کرده اند و تاکنون نقد و بررسی پیوسته در یک مجموعه ی پژوهشی اختصاصی سفرنامه های متفکران اسلامی از قرن چهارم تا هشتم «ه.ق» گرد آوری نشده است، این تحقیق با بررسی تطبیقی سفرنامه نویسان از سده ی ۴ تا ۸ ه.ق با تأکید بر فرهنگ ها با طرح و طبقه بندی سؤالاتی از ابن فضلان، ناصر خسرو و ابن بطوطه به توصیف و نقد و بررسی تطبیقی پرداخته است که عبارتند از:

- ۱- طبقه بندی بر اساس محتوای جغرافیایی، سیاسی، اجتماعی، فرهنگی، اعتقادی و... چگونه نگارش شده است؟
- ۲- طبقه بندی بر اساس دوره های تاریخی، پیدایش تمدن اسلامی، دوره ی شکوفایی آن چگونه توصیف شده است؟
- ۳- ویژگی های سرزمین هایی که سفرنامه درباره ی آن مناطق نوشته شده چگونه بوده است؟
- ۴- طبقه بندی بر اساس اعتقادات مذهبی سفرنامه نویسان «دینی، غیر دینی» چگونه نوشته شده است؟

۱-۳ پیشینه تحقیق

با رجوع به منابع مطالعاتی قرآن مجید، نهج البلاغه، جغرافی نویسان، تاریخ نگاران، فقها و جهانگردان... به اهمیت سیروسفر و آثار آنان در جوامع که اشاره می کنند و آگاهی های اولیه را در اختیار پژوهشگران و علاقه مندان قرار می دهند. و در بررسی تاریخچه این مباحث با رجوع به پایان نامه ها و منابع موجود در کتابخانه های دانشگاه های دولتی تهران و آزاد اسلامی و با مطالعه این منابع به پایان نامه ای که پیش از این با عنوان (نقد و بررسی تطبیقی سفرنامه های متفکران اسلامی با تأکید بر فرهنگ ها از قرون ۸-۴ «ه.ق» که به صورت پیوسته و اختصاصی به این موضوعات پرداخته باشند رویت نشد.

لذا با توجه به ضرورت ارتباط آن با رشته و گرایش درسی (تاریخ اسلام) و ایران و آگاهی از پیشینه اوضاع کشور های اسلامی و سایر کشور های توسعه یافته به مطالعه و گردآوری اطلاعاتی از منابع تاریخی سفرنامه نویسان مشهور جهان اسلام و ایران «ابن فضلان»، «ناصر خسرو» و «ابن بطوطه» را در یک مجموعه سفرنامه ها با تاکید بر فرهنگ ها پرداخته ایم هر چند منابع معتبر تاریخی جداگانه ای از هر یک از سفر نامه نویسان در کتابخانه ملی ایران و کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران موجود است که می توان به آن اشاره کرد:

- ۱- سفرنامه ابن فضلان، ترجمه آن به فارسی سید ابوالفضل طباطبایی چاپ، ۱۳۴۵ «ه ش»
- ۲- سفرنامه ناصر خسرو، تصحیح آقای دکتر محمد دبیر سیاقی چاپ، ۱۳۵۶
- ۳- سفرنامه ابن بطوطه ترجمه دکتر محمد علی موحد چاپ، ۱۳۴۸ «ه ش»

۴-۱ ضرورت تحقیق

سفرنامه ها، یکی از منابع مهم تاریخ نگاری است که سفرنامه نویسان معمولاً بسیاری از ماجراهای تلخ و شیرین و مشاهدات خود را از آثار و بناهای تاریخی، آداب و رسوم، لهجه ها اوضاع دربارها، روحیات مردم و به طور کلی اوضاعی از ویژگی های طبیعی، اجتماعی، سیاسی را به رشته نگارش در آورنده اند. که در سطح منطقه، ملی و دنیای جهان اسلام می تواند نوعی مردم نگاری تطبیقی از گذشته و حال آن مناطق دانست، و با توجه به این که امروزه رشته مردم شناسی و جامعه شناسی در مراکز علمی و دانشگاهی تدریس می شود، سفرنامه ها به نوعی مردم نگاری است که می تواند در تحقیقات مطالعات تاریخی، برای دانشجویان و پژوهشگران و آشنایی با بخشی از دنیای اسلام از قرن چهارم تا هشتم «ه ق» در یک مجموعه پژوهشی پیوسته در امور گردشگری مفید، مؤثر و کاربردی باشد.

۵-۱ هدف و اهمیت تحقیق

هدف در این پژوهش عبارتند:

- ۱- آگاهی و شناخت از دیدگاه و اندیشه سفر نامه نویسان اسلامی از سیرو سفر و گردشگری و چگونگی ویژگی های گزارش های آنان در تغییر و تحول جوامع مورد بازدید.
- ۲- نقد و بررسی سفر نامه نویسانی که از ایران و بخشی از مناطق آن به گشت و گذر پرداخته اند با رجوع و مطالعه تاریخی این منابع، با صحت و سقم گزارش آنان که، از روی حب دوستی یا بغض بوده آگاهی و شناخت داشته باشیم.
- ۳- از شیوه تحقیق و پژوهش سفر نویسان اسلامی آگاهی یابیم.

۶-۱ فرضیات تحقیق

یکی از مراحل تدوین ، رساله، داشتن فرضیات تحقیقی است که با طرح این فرضیات وجست و جو و با مطالعه مستمر در یافتن حل مسأله موفق می شویم.

۱- تأثیر سفرنامه ها بر روند تاریخ نگاری اسلامی چگونه بوده؟

۲- چه میزان مطالب سفرنامه ها بر اساس مشاهده مشارکتی بوده؟

۳- چه میزان گزارش سفرنامه نویسان اسلامی اقتباس از دیگران است؟

۴- چه میزان بر مسائل اجتماعی، فرهنگی، آداب و رسوم در سفرنامه های اسلامی مطرح شده است؟

۵- سفرنامه نویسی چه ارتباطی با حوزه ی مردم نگاری و مردم شناسی دارد؟

۱-۷ روش تحقیق و شیوه جمع آوری مطالب :

این تحقیق به صورت توصیفی و نقد و بررسی تطبیقی بوده و شیوه

گردآوری منابع و ماخذ، از روش کتاب خانه ای و مراجعه به منابع معتبر و استخراج مطالب از متون و منابع اصلی اینترنت و سپس فیش برداری و سرانجام دستنویسی در یک مجموع رایانه ای اولیه بوده پس از طی این مراحل، مرحله پالایش تصفیه و ویرایش و نگارش پایانی صورت گرفته است.

۱-۷-۱ موانع تحقیق

-عدم دسترسی آسان به منابع اصلی و دست اول معتبر سفرنامه های ابن فضلان، ناصر

خسرو و ابن بطوطه، هر چند با پیگیری مستمر در تهیه منابع موفق شدم.